

تشویق و تنبیه به عنوان دو روش از روشهای اساسی تعلیم و تربیت با هم، یا هر یک به تنهایی همیشه در امر تعلیم و تربیت به کار گرفته شده، و تأثیرات نمربخش و مفید، یا مخرب و ویرانگر داشته‌اند. به طوری که اگر با آگاهی و شناخت معلّم و والدین همراه بوده و درست مورد استفاده قرار گرفته‌اند، در پرورش انسانها مؤثر و مفید واقع گردیده، و گرنه کار تعلیم و تربیت را مخدوش نموده، نابسامانیهای گوناگونی را نیز به وجود آورده‌اند.

بدین لحاظ بحث دربارهٔ این که آیا تنها تشویق، روش صحیح تعلیم و تربیت است؟ یا آن که از تنبیه هم می‌توان استفاده نمود؟ و اگر تنبیه هم روش تربیتی است، چه تنبیهاتی ممکن است اثر تربیتی داشته باشد؟ آیا مربیان، یا حتی پدر و مادر تا چه حدّ مجازند که دانش‌آموز یا فرزند خود را تنبیه نمایند؟ چه رفتارهایی باید مورد تشویق و تحسین قرار گیرد، و چه رفتارهایی مستوجب تنبیه می‌باشد؟ و سؤالاتی از این قبیل که کاربرد صحیح تشویق و تنبیه را در تعلیم و تربیت روشن می‌نمایند، یکی از مباحث اساسی تعلیم و تربیت است، که شناخت آنها برای معلّمان و مربیان و دیگر دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت امری است ضروری؛ و لازم است

جزءِ درس «روشها و فنون تدریس و یادگیری» چگونگی استفاده از این روشها ضمن تدریس اصول و قواعد اداره کلاس، یا محیط آموزشی برای معلمان ارائه و تدریس گردد. در ارتباط با این امر است که مقاله حاضر توسط برادر امان الله صفوی کارشناس سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی و عضو هیئت تحریریه «فصلنامه» فراهم آمده و ارائه می گردد. این مقاله بخشی از مباحث ذکر شده را مطرح نموده، و انواع رفتارهایی که نظم کلاس را برهم می زند؛ قواعد اداره کلاس؛ و چگونگی استفاده از روشهای تشویق و تنبیه جهت برقراری انضباط در کلاس را مورد بحث قرار می دهد. امید است در این زمینه مقالات دیگری نیز از ایشان یا دیگر صاحب نظران در فصلنامه داشته باشیم.

«فصلنامه»

تاریخ تعلیم و تربیت نشان می‌دهد که کودکان همیشه دچار مشکلات عاطفی و رفتاری بوده‌اند. سابقاً چنین کودکانی را شرور، خطاکار، سرکش، اصلاح‌ناپذیر، بی‌ثبات، ناسازگار و غیره می‌نامیدند.

در آثار ادبی کشور ما به نمونه‌هایی از مشکلات تربیتی کودکان اشاره شده است. سعدی در باب هفتم گلستان می‌گوید:

«یکی را از وزرا پسری کودن بود پیش یکی از دانشمندان فرستاد که مرین را تربیتی میکن مگر عاقل شود. روزگاری تعلیم کردش و مؤثر نبود پیش پدرش کس فرستاد که این عاقل نمی‌شود و مرا دیوانه کرد».

همچنین در همان باب در حکایتی دیگر آورده است:

«یکی از فضلا تعلیم ملک‌زاده‌ای همی داد و ضرب بی‌محابا زدی و زجری قیاس کردی باری پسر از بیطاعتی شکایت پیش پدر برد و جامه از تن دردمند برداشت پدر را دل به هم برآمد...».

در زمان حاضر که تعلیم و تربیت کودکان به صورت مدرسه‌ای و در کلاسهای پرجمعیت انجام می‌شود، یکی از متداولترین مسائلی که معلمان با آن روبرو هستند مسئله کلاسداری و اصلاح مشکلات رفتاری دانش‌آموزان است. چنانچه کلاس درس با اصول و قواعد صحیح اداره نشود، چه بسا که با اعمال رویه‌ها و شیوه‌های نادرست، اثرات نامطلوب و جبران‌ناپذیری در نتیجه کار معلم باقی‌گذارد. بنابراین ضرورت، در این مقاله به پاره‌ای اصول و قواعد شناخته شده کلاسداری می‌پردازیم.

انواع رفتارهایی که نظم کلاس را بر هم می‌زند

در بررسی‌هایی که به منظور مطالعه رفتارهای نادرست در مدارس ابتدایی انجام شده است، انواع رفتارهای زیر که موجب برهم خوردن نظم کلاس و در نتیجه اختلال در آموختن می‌شود مشخص گردیده است:

الف - رفتارهای حرکتی مانند: بلند شدن از جای خود - ایستادن - دویدن - جستن - پریدن - راه رفتن در کلاس - روی میز رفتن - جابجا کردن میز و نیمکت و غیره.

ب - رفتارهایی که موجب تولید صدا می‌شود:

تولید صدا با کوبیدن مداد و غیره روی میز و اشیاء دیگر - تولید صدا با دست - تولید صدا با پا مانند کوبیدن پا به زمین - تولید صدا با کاغذ - انداختن اشیاء و نظایر آن.

ج - رفتارهای تهاجمی:

قاییدن اشیاء (کتاب - قلم - ورقه و غیره) از دیگران - انداختن کتاب بغل دستی -
نابود کردن اشیاء دیگران - مشت زدن - با پا زدن - هل دادن - نیشگان گرفتن - سیلی زدن -
با اشیاء زدن - پرت کردن اشیاء به دیگران - گاز گرفتن - کشیدن مو - چنگ زدن به صورت.
د - رفتارهای مربوط به تغییر جهت:

برگرداندن سر برای نگاه کردن به دیگران - نشان دادن اشیاء به دیگران - توجه به بغل
دستی.

ه - اظهارات ناپجا:

بی اجازه معلم جواب دادن - اظهار نظر کردن بدون اینکه سؤال شده باشد - صدا کردن
معلم - گریه کردن - جیغ کشیدن - آواز خواندن - سوت کشیدن - بلند خندیدن - بلند سرفه
کردن.

و - صحبت کردن:

گفتگو با دیگران به هنگامی که معلم خواسته است سکوت برقرار باشد.

ز - بی‌اعتنایی:

توجه نکردن به سؤال یا دستور معلم - انجام کاری متفاوت با آنچه از او خواسته شده
است - بازی کردن با مداد، گچ و غیره به جای انجام تکالیف درسی.
ح - وضعیت‌های نادرست بدنی:

درست نشستن مانند روی پا نشستن - ایستادن روی نیمکت به جای نشستن - کج
نشستن.

ط - جویدن:

مانند جویدن انگشت مداد و غیره.

ی - رفتار قدرت‌طلبانه:

بلند خواندن کتاب برای خود و یا دیگران - تقلید نقش معلم.

قواعد کلی اداره کلاس

۱ - برای رفتار مورد انتظار در کلاس قواعدی در نظر بگیرید و هر وقت لازم شد آنها را
تکرار و یادآوری کنید.

۲ - به رفتارهای جزئی که در کار آموختن اخلاقی چندانی ایجاد نمی‌کند اعتنا نکنید، مگر
اینکه دانش‌آموزی مورد صدمه و آزار قرار گیرد. در این مورد دخالت لازم را به عمل آورید.

۳ - رفتارهایی را که مفید و مثبت است و موجب سهولت آموختن می‌شود مورد ستایش و

تحسین قرار دهید. و دلیل تشویق شدن را به دانش‌آموز بگوئید.

مثال: «من از اینکه تو آرام کار خودت را انجام می‌دهی خوشم می‌آید».

«دلم می‌خواهد همیشه همینطور کار کنی». «خوبست، خوب پیش می‌روی».

«به این دلیل به سراغ تو آمدم که دست بلند کردی». «دلم می‌خواهد همه به خوبی (الف)

کار کنند».

به طور کلی، پیشرفت درسی، رفتار پسندیده و پیروی از قواعد و مقررات را مورد

تحسین قرار دهید.

قواعد ویژه برای تبدیل رفتارهای ناپسند به رفتارهای پسندیده

۱ - دانش‌آموز را به خاطر درست نشستن تحسین کنید (در مورد دانش‌آموزی که درست

نمی‌نشیند).

۲ - استفاده از دست برای انجام فعالیتهای کلاس را ستایش و تحسین کنید. (در مورد

دانش‌آموزانی که دستهای خود را در دهان می‌کنند یا می‌جویند)

۳ - پیروی دانش‌آموزان از دستورالعمل‌های معلم را تشویق کنید.

۴ - دانش‌آموزانی را که اظهار نظرهای درست و به جا می‌کنند تحسین کنید.

۵ - قبل از شروع درس انتظارات خود را به طور مشخص بیان کنید.

مثلاً بگوئید «از شما انتظار می‌رود درست روی نیمکت بنشینید، به گفته‌های من و

فعالیت‌های درسی توجه کنید، هر وقت سوالی داشتید دست بلند کنید و غیره».

قواعد و دستورالعمل‌های لازم برای معلم

یکی از اصول کلاس‌داری این است که قواعد و مقرراتی را برای رفتار دانش‌آموزان در

کلاس در نظر بگیرید. با این ترتیب آنان از انتظاراتی که معلم دارد مطلع می‌شوند. ولی با وضع

اینگونه قواعد و مقررات انتظار تغییر ناگهانی در کلاس نداشته باشید، زیرا تنها آگاهی از

کارهای نهی شده الزاماً دانش‌آموزان را از ارتکاب رفتار نادرست باز نمی‌دارد.

بهتر است مقررات وضع شده را به طور واضح و برجسته‌ای روی مقوا نوشته و در کلاس

نصب کنید به طوری که دانش‌آموزان نتوانند آن را پاک کنند. از دانش‌آموزان بخواهید که قواعد

و مقررات را همراه با شما چند بار تکرار کنند و برای این منظور از رهنمودهای زیر استفاده

کنید.

الف - قواعد و مقررات را صریح و روشن و کوتاه بیان کنید تا به آسانی قابل حفظ

کردن باشد.

ب - تعداد پنج الی شش قاعده کفایت می‌کند. زیرا دانش‌آموزان نمی‌توانند تعداد مقررات زیادی را به خاطر بسپارند. تذکرات ویژه را بنا به موقعیتهایی که پیش خواهد آمد بدهید.

ج - تذکرات را به صورت مثبت بیان کنید. مثلاً به جای اینکه بگوئید «با بغل دستی حرف نزنید» تذکر بدهید که «موقع درس آرام و ساکت بنشینید». زیرا هدف آن است که اعمال مثبت تقویت شود.

د - قواعد و مقررات را هر چند وقت یکبار در کلاس یادآور شوید و منتظر نباشید تا کسی خلاف رفتار کند و آنگاه تذکر بدهید.

ه - کوشش کنید که رفتار دانش‌آموزان را در زمینه مقرراتی که وضع کرده‌اید تغییر دهید و تا هنگامی که به این هدف نرسیده‌اید مقررات جدیدی وضع نکنید.

نادیده گرفتن رفتارهای ناپسند در کلاس

یکی دیگر از فنون تغییر رفتارهای ناپسند این است که آنها را نادیده بگیرید. رعایت نادیده انگاشتن رفتار نادرست دانش‌آموزان در کلاس قدری مشکل است. معمولاً معلمان به جای نادیده گرفتن، تذکراتی از این قبیل به دانش‌آموزان می‌دهند:

- محمد، قرار بر این بود که تو کار خودت را انجام دهی.

- محسن، ممکن است بغل دستی خودت را اذیت نکنی.

- کامران، از اول زنگ تا حالا به جای اینکه به درس گوش بدهی از پنجره بیرون را نگاه می‌کردی.

- رضا، می‌توانی دستت را از روی شانه بابک برداری.

- مجید، ممکن است سر جایت بنشینی و کار خودت را انجام بدهی.

- اسماعیل، ممکن است سر جایت بنشینی و جابجا نشوی.

برخی از رفتارهایی که باید نادیده گرفته شوند از نوع حرکتی هستند. مانند بلندشدن از جا و ایستادن، جابجاشدن، راه رفتن در کلاس، حرکت دادن میز و صندلی و یا نیمکت بدنشستن و غیره. رفتارهایی که با ایجاد سروصدا و حرف زدن همراه است عبارتند از: حرف زدن به هنگامی که ممنوع اعلام شده است، بدون اجازه به سؤال پاسخ دادن، اظهار نظر بی مورد، صدازدن اسم معلم برای جلب توجه، و صداهایی از قبیل خنده، گریه، سوت زدن، سرفه و عطسه، دهن دره، زدن مداد روی میز، ضرب گرفتن، بازی با اشیاء، برداشتن چیزهای دیگران، مزاحم شدن و غیره.

استفاده از تحسین و توجه به دانش‌آموز برای کاهش رفتارهای ناپسند در کلاس مطالعات انجام شده تأثیر تحسین کردن دانش‌آموز به وسیله معلم، توجه به او و نزدیکی و صمیمی بودن با وی و عواملی از این قبیل را در کاهش رفتارهای ناپسند و تقویت رفتارهای پسندیده، به ثبوت می‌رساند. معمولاً معلمان به رفتار پسندیده دانش‌آموزان توجهی ندارند و فقط هرگاه رفتار نادرستی از آنان سر بزنند تذکر می‌دهند ولی بهتر آنست که رفتار خوب دانش‌آموز مورد تحسین و تقویت قرار گیرد.

توجه به دانش‌آموز در هر شکلی که باشد در صورتی تأثیر مثبت دارد که با کاهش عواملی که موجب ناراحتی او می‌شود همراه باشد. به این ترتیب، تأثیراتی که احتمالاً با توجه کردن در ذهن کودک باقی می‌ماند، رفته‌رفته، رفتارهای پسندیده او تقویت می‌شود.

در مدارس انواع توجهات برای برطرف ساختن رفتارهایی از قبیل گوشه‌گیری، پرخاشگری، خودنمایی، اذیت و آزار به کار رفته و نتایج مثبتی از آن حاصل گردیده است. هرگاه دانش‌آموز کار خود را درست انجام دهد و رفتارش پسندیده باشد، با لبخند رضایتبخش و با تحسین او را تشویق کنید. یافتن رفتارهای پسندیده در کودکان کز رفتار، در روزهای اول اهمیت فراوانی دارد. حتی اگر دانش‌آموزی دقیقه‌ای قبل، مثلاً، به معلم گچ پرتاب کرده باشد ولی اکنون مشغول انجام تکلیف درسی خود است، باید این کار او را تشویق کنید. این عمل ممکن است موجب شرمساری او گردد و از پرتاب مجدد گچ یا شیئی دیگری به طرف معلم خودداری کند.

به‌طور کلی، اظهارات تحسین‌آمیز معلم برای دانش‌آموز اهمیت زیادی دارد. ولی، گاهی اوقات مدتی طول می‌کشد تا تحسین اثر خود را در کودک باقی گذارد. استمرار در تشویق دانش‌آموز به خوب بودن و تعریف و تحسین کردن او به برقراری انضباط در کلاس کمک می‌کند.

عمدتاً، رفتارهایی از قبیل خوب درس خواندن، کارهای مفید اجتماعی و پیروی از مقررات را مورد تحسین قرار دهید، بویژه، در مواردی که دانش‌آموز مشغول انجام کار فردی خود است، به موقع دست بلند می‌کند، به سؤال جواب می‌دهد، به دستورالعملها توجه می‌کند، در جای خود مطالعه می‌کند و یا شلوغ نمی‌کند او را تشویق کنید. سعی کنید در تحسین و تشویق تنوع ایجاد نمایید و هر بار به شکل تازه‌ای دانش‌آموز را تشویق کنید.

از گوشه‌وکنایه و طعنه‌زدن به دانش‌آموز خودداری کنید. به‌هنگام تحسین چهره شادو خندان داشته باشید. ممکن است در مراحل اولیه این احساس به شما دست دهد که بیش از حد تشویق‌آمیز عمل می‌کنید. ولی باگذشت زمان و به تدریج این احساس از میان می‌رود.

اگر گفتار تحسین‌آمیز شما در کلاس اخلاق ایجاد می‌کند (مثلاً سکوت را برهم می‌زند) با ایما و اشاره تشویق کنید. به همه دانش‌آموزان سربرخیزید و هر فردی را که کارش خوب باشد به نحوی تشویق کنید. تجربه نشان داده است که تحسین‌های آهسته همراه با رفتار دوستانه تأثیر فراوانی دارد.

بنابر آنچه گذشت، قاعده کلی این است که رفتارهایی را که موجب تسهیل یادگیری می‌شود تحسین کنید و مورد توجه قرار دهید. بهتر است به دانش‌آموز علت تشویق او را بگویید.

تحقیقات و بررسی‌هایی که در زمینه فنون فوق انجام شده نشان می‌دهد که:

الف - وضع قوانین و مقررات انضباطی به تنهایی موجب انضباط در کلاس نمی‌شود.

ب - نادیده گرفتن رفتارهای نادرست نیز به تنهایی کافی نیست.

ج - آمیزه‌ای از وضع مقررات انضباطی، نادیده انگاشتن رفتارهای نادرست و

تحسین کردن اعمال پسندیده فوق‌العاده مؤثر می‌باشد.

د - در این میان تحسین رفتار پسندیده بیشترین تأثیر را در ایجاد و تقویت اینگونه

رفتارها دارد.

اثر تنبیه در برقراری انضباط در کلاس

تحقیقات کافی در زمینه تأثیر تنبیه در انضباط کلاس انجام نشده است. علت این امر آن است که تنبیه یک مسئله اخلاقی است و پژوهشگران گرایشی به کنکاش درباره آن ندارند. بخصوص که برخی از روانشناسان مصرأ تأثیر تنبیه در برقراری نظم کلاس و ایجاد رفتار پسندیده را رد کرده‌اند. ولی برخی به تجربه خانوادها اشاره کرده، عقیده دارند همان‌طور که والدین از تنبیه کودکان نتیجه می‌گیرند، اثر آن را می‌توان در تضعیف رفتار ناپسند و تقویت رفتار پسندیده مؤثر دانست.

قبل از آنکه مسئله تنبیه را مورد بررسی قرار دهیم به تعریف آن می‌پردازیم. «تنبیه عملی است هشداردهنده و بیدارکننده که در مقابل رفتار ناپسند صورت می‌گیرد تا احتمال تکرار آن را کاهش دهد». تأثیر تنبیه از این جهت است که فرد تنبیه‌شده می‌کوشد تا از روپروشدن با آن دوری جوید و از آن اجتناب کند. قطع عواملی که موردعلاقه و پسند فرد باشد نیز نوعی تنبیه به حساب می‌آید. به این ترتیب که با محروم کردن دانش‌آموز از فعالیتهایی که آشکارا دوست دارد، می‌توان رفتار ناپسند او را تضعیف نمود.

باوجود این که شواهد زیادی در دست است که نشان می‌دهد تنبیه برای تضعیف رفتارهای ناپسند مؤثر است، بسیاری از محققان از نتایج جنبی سو آن تشویش دارند. در حالیکه اثر

سواً اعمال برخی از تنبیهات را در پیدایش ناراحتیهای عصبی نمی‌توان نادیده گرفت، تنبیه می‌تواند به گونه‌ای اعمال شود که اثر منفی نداشته باشد.

برای جلوگیری از پیدایش اثرات منفی ناشی از تنبیه رهنمودهای زیر را به کار برید:

۱ - به ندرت تنبیه کنید.

۲ - به دانش‌آموز بفهمانید که به خاطر چه چیز او را تنبیه کرده‌اید.

۳ - آن دسته از رفتارهای دانش‌آموز را که نقطه مقابل اعمال ناپسند اوست مورد تشویق

قرار دهید و تقویت کنید.

۴ - در اعمال تنبیه از راههای مختلف استفاده کنید.

۵ - از تنبیه بدنی به هر صورت خودداری نمایید.

۶ - هرگاه دچار خشم و عصبانیت هستید اقدام به تنبیه نکنید.

۷ - کودک را در حین ارتکاب عمل تنبیه کنید، نه پس از انجام آن.

دلایلی که برای کم‌تنبیه کردن اقامه می‌شود نیاز به تشریح بیشتری دارد، زیرا مشاهده شده

است که برخی از معلمان، دانش‌آموزان را مکرر تنبیه می‌کنند.

اولاً، معلم و یا والدینی که مکرر کودک را تنبیه می‌کنند، این عمل به تدریج اثر خود را به

عنوان وسیله‌ای برای اصلاح رفتار از دست می‌دهد، و به تدریج کنترل او بر کلاس از طریق تنبیه

ضعیف می‌شود، و دانش‌آموزان در قبال رویه او مصونیت پیدا کرده، به خشونت‌های وی عادت

می‌کنند. معلم و یا والدینی که با خشونت عمل، اقدام به تنبیه می‌کنند، رفتار فته در نظر کودک

فردی پر خاشگر جلوه می‌نمایند و رفتار آنها برای او الگو و ملاک می‌شود. مثلاً، چنانچه پدری

برای هر شیطنتی فرزند خود را تنبیه بدنی کند، این باور برای او پیش می‌آید که او نیز به تقلید از

پدر به دیگران حمله کند.

ثانیاً، تنبیه بیش از حد، ممکن است کودک را به خودداری از ادامه فعالیت و دوری جستن

از آن بکشاند. مثلاً، چنانچه معلم ورزشی، دانش‌آموزی را به خاطر بازی ضعیف در والیبال مکرراً

تنبیه و سرزنش کند، احتمال دارد دیگر در این بازی شرکت نکند. و یا اینکه محصلی به خاطر

مواجه شدن با تنبیه و سرزنش زیاد، مدرسه را ترک کند و یا در صورت ترک نکردن مدرسه، دچار

حالت‌های غیر عادی از قبیل حواس پرتی یا عدم تمرکز در کلاس، خیالپردازی، ناآرامی و غیره

گردد و یا با دیگران زدو خورد کند.